

Makalenin geliş tarihi: 10.07.2019

1. Hakem rapor tarihi: 18.07.2019

2. Hakem rapor tarihi: 24.07.2019

3. Hakem rapor tarihi: 27.07.2019

Makalenin yayına kabul tarihi: 02.08.2019

ESKİ TÜRK EDEBİYATI BAĞLAMINDA İKİ MÜELLİF BİR İDEAL İNSAN: KUTADGU BİLİĞ VE DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK

Ömer İNCE (*)

Öz

Kutadgu Bilig ve Divânü Lügati't-Türk, Türk dili, Türk kültürü ve Türk edebiyatı tarihinin temel eserlerindedir. Eserler Karahanlılar döneminde yazılmış olmaları sebebiyle, İslâmiyet sonrası Türk dili ve edebiyatının ilk örnekleridir. Divânü Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig yazılmalarının üzerinden geçen yüzyıllara karşın hiç eskimeyen konuları ve eksilmeyen önemleriyle dil ve edebiyatımızdaki önemlerini sürdürmektedirler. Her iki eserin müellifi Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib hemen aynı devirde yaşamışlardır. Her iki bilge aynı devirde yaşayıp, eserlerini aynı devirde yazmalarına rağmen birbirlerini tanıdıklarına ve görüştüklarine dair herhangi bir kayıt ve bilgi de söz konusu değildir. Başka bir deyişle bu iki insan birbirlerinden habersiz olarak yaşamış ve yine eserlerini birbirlerinden habersiz vermişlerdir. Eserlerin kültürel alt yapısını aynı kaynaktan besleyen, aynı malzemeyi kullanan bu iki büyük insan, fevkalâde bir uygunlukla tekrara düşmek bir tarafa, birbirlerini tamamlayarak, Türk Dili ve Kültürünü ölümsüzleştiren eserlerini milletlerine hediye etmişlerdir. Kaşgarlı Mahmud, giderek ihmal edilen, adeta terk edilen Türk dilini, Türkçenin ifade gücünü halkın arasında yaşayan canlı örneklerden derlediği her türden manzumelerle meydana getirirken, Yusuf Has Hacib ise Türkleri diğer milletlerden ayıran öz kültür ve erdemlerin giderek zayıflamasını ele almış, bu olumsuz durumun önüne geçilebilmesi için sosyal ve kültürel konulara eğilmiştir. Kısaca: Divânü Lügati't-Türk daha çok Türk dili ve Edebiyatıyla ilgili geleceğe ilişkin kaygılarla kaleme alınıp kaybolma ihtimaline karşı dil verimlerini toplarken, Yusuf Has Hacib de aynı milletin kendine özgü kültürü ve yaşayışı üzerinde durmuş, her yaştan insanı buldukları yerde eğitmeyi amaç edinmiştir. Her iki eser bu özellikleriyle sözlü kültür arkeolojisinin iki temel taşıdır.

Anahtar Kelimeler: Klâsik Türk Edebiyatı, Divânü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib.

*) Dr. Öğr. Üyesi, okuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Türkçe Eğitimi Bilim Dalı
(e-posta: omer.ince@deu.edu.tr). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1579-3141>.

***A Two-Owner Ideal People in the Context of Classical Turkish Literature:
Kutadgu Bilig and Divanü Lügati't-Türk***

Abstract

Kutadgu Bilig and Divân-ı Lügati't-Türk are among the basic works of Turkish Language, Culture and Literature History. The works are the first examples of Turkish Language and Literature after Islam, since they were written during the Karahanlılar period. Divanü Lügati't-Türkand Kutadgu Bilig continue their importance in our language and literature with their never-aging issues and their never-ending importance in spite of the centuries that have been written. The authors of both works, Mahmud of Kaşgarlı and Yusuf Has Hacib, lived in the same period. Although both sages lived in the same period and wrote their works in the same period, there is no record of any information and information that they know and meet each other. In other words, these two people lived unaware of each other and again gave their works unaware of each other. These two great people, who feed the cultural infrastructure of the works from the same source and use the same materials, have presented their works which immortalize the Turkish Language and Culture as a gift to their nations by completing each other with a remarkable conformity. While Kaşgarlı Mahmud created the neglected and almost abandoned Turkish language with all kinds of poems that Turkish language compiles from the living examples of the people, Yusuf Has Hacib took the weakening of the self-culture and virtues that differentiated the Turks from other nations. social and cultural issues. In short: Divanü Lügati't-Türk collects the language yields in the event that the Turkish language and literature is more concerned about the future of Turkish language and literature, while Yusuf Has Hacib focuses on the unique culture and life of the same nation and aims to educate people of all ages in their places. It has adopted. Both of these works are the two cornerstones of archeology of oral culture.

Keywords: *Classical Turkish Literature, Divanü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib.*

Giriş

Kutadgu Bilig ve Divanü Lügati't-Türk, Türk dili, Türk kültürü ve Türk edebiyatı Tarihinin temel eserlerindedir. Eserler Karahanlılar döneminde yazılmış olmaları sebebiyle, İslâmiyet sonrası Türk dili ve edebiyatının ilk örnekleri olmaları yanında ilk şah-eserleri olarak da kabul edilir. Edebiyat tarihinde “şah-eser”lik vasfına hak kazanan eser sayısı fazla değildir. Fuat Köprülü’ye göre, bir eserin şah-eser sayılması için, yüzyıllarca önem ve değerini muhafaza edip, kendinden sonra gelen sanatkarlarca taklit ve takip edilmesi gerekir (Köprülü, 1980). Divanü Lügati't-Türk’e ve Kutadgu Bilig’e bu açıdan baktığımızda, geçen yüzyıllara karşın hiç eskimeyen konuları ve eksilmeyen önemleriyle “şah-eser”lik vasfını taşıdıklarını söylemek mümkündür.

Her iki eserin müellifi aynı devirde yaşamışlardır. Yusuf Has Hacib hakkında bilinenler Kutadgu Bilig’e sonradan eklenmiş olan biri mensur, diğeri manzum iki mukaddime-

de ve eserin bazı beyitlerinde yer alan bilgilerden ibarettir. Buna göre şair Balasagun’da (Kuz-Ordu) soylu bir aile içinde dünyaya gelmiş, bilimi, erdemi, zühd ve takvâsı ile temayüz etmiş, eserini bir buçuk yılda Balasagunda yazıp Kaşgar’da tamamlayarak (6645. beyit) 462 (1069-70) yılında Karahanlıların hakanı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tabgaç Uluğ Buğra Han’a sunmuştur. Şairin kudretini takdir eden hakan kendisine “görevlerin en incesi olan” (2484. beyit) has hâciblik mansıbını vermiştir (Genç, 2008: 84-88). Eserdeki bazı beyitlerden hareketle (365-371. beyitler) müellifin doğum yılının 1019 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir (Komisyon, 2002). Kaşgarlı Mahmud’un doğum ve ölüm yılları da kesin olarak belli değildir. 1072-1074 yılları arasında Divanü Lûgati’t Türk’ü tamamladığı zaman kendisinin ileri bir yaşta olduğu göz önünde bulundurularak, Mahmud’un XI. yüzyıl içinde yaşadığı ve aynı yüzyılın sonlarına doğru yaklaşmış olduğu kabul edilmektedir (Korkmaz, 1995: 256) Ancak eserlerini aynı devirde yazmalarına rağmen birbirlerini tanıdıklarına ve görüştüklarine dair herhangi bir kayıt da söz konusu değildir. Başka bir deyişle bu iki insan birbirlerinden habersiz olarak yaşamış ve eserlerini vermişlerdir. Eserlerini aynı kaynaktan besleyen, aynı kültürel malzemeyi kullanan bu iki büyük insan, fevkalâde bir uygunlukla tekrara düşmek bir tarafa, birbirlerini tamamlayarak, Türk dili ve kültürünü ölümsüzleştiren eserlerini milletlerine hediye etmişlerdir.

Kaşgarlı Mahmud, giderek ihmal edilen, adeta terk edilen Türk dili’ni, Türkçenin ifade gücünü işlerken, Yusuf Has Hacib ise Türkleri diğer milletlerden ayıran erdemlerin giderek zayıflamasını ele almış, bu olumsuz durumun önüne geçilebilmesi için sosyal ve kültürel konulara eğilmiştir. Kısaca: Divanü Lûgati’t-Türk daha çok Türk dili ve edebiyatıyla ilgili kaygılarla kaleme alınıp dil verimlerini toplarken, Yusuf Has Hacib de aynı milletin kendine özgü kültürü ve erdemleri, toplumsal yaşayışı üzerinde durmuştur (Arat, 1979: 21).

İslâmiyetin kabulünden sonraki süreçte, özellikle de eserin yazıldığı devirde, Türk milli kültürü ile dilin içinde bulunduğu durum, Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud gibi ileri görüşlü Türk aydınları pek iç açıcı görmedikleri için birer bilge kişi olarak sorumlulukları sonucu eserlerini ortaya koymuşlardır. Bir taraftan yeni tanımaya başladıkları İslam dinî öğretisi, Kutsal kitabı anlama ve açıklama çalışmaları ile Türk dilinin yanında önem kazanan ve güçlenen Arapça, öteki taraftan, eski kültürlerini kaybetme endişesiyle Acemlerin, dillerini ve kültürlerini koruma ve güçlendirme noktasında nazma çektikleri “Şehnâme” ile varlıklarını ve kaybolma ihtimaline karşı dil ve kültürlerini koruma sürecine girmeleri, dîni alana nüfûz etmiş Arapça karşısında, Farsça’nın edebî dil olma yolundaki çabaları, Türk dilini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştı. Bu durum karşısında Türklerin mevcut kültürleri giderek artan bir erozyona uğramaktaydı. Bir yandan milleti bir arada tutan ve en büyük birleştirici unsur olan dil tahrip olmaya başlarken, diğer taraftan da millî benliği oluşturan, kültürün temeli öz değerler giderek kaybolmaya yüz tutmuştur. Toplum yapısında görülen bu olumsuz değişme ve gelişmeler, milletin idealist düşünürlerini endişelendirip tedbir almaya sevk ettiği anlaşılmaktadır.

Bir milletin varlığını ve kültürünü sürdürmesi açısından dilin hayâtî önemini bilen bu ileri görüşlü bilge Türk aydınları, Türk dilinin korunması ve güçlendirilmesi noktasında

büyük bir görevi yerine getirmişlerdir. Türkçenin egemenlik alanında, Türkçeyi adeta yok sayarak üstünlük mücadelesine girişen Arapça ve Farsçaya karşı Kaşgarlı Mahmud “Divanü Lûgati’t-Türk” ile dil sahasında, Yusuf Has Hacib de “Kutadgu Bilig” ile Türk toplum hayatı ve kültür sahasında varlık mücadelesi başlatmıştır. Bu ön görü ve önlemleriyle biri; Divanü Lûgati’t-Türk daha çok Türk millî hayatının uzun geçmişi içinde oluşmuş dil ve edebiyatıyla ilgili birikimi toplayıp yok olmaktan kurtarıırken, Yusuf Has Hacib de “Kutadgu Bilig”de aynı millî bünyenin geleneği ve eğitimi üzerinde durmuştur (Arat, 1979: 21).

Türk dili ve kültürünü yok olmaktan kurtaran iki Türk bilgesini âdeta iki kahramanı olarak da görmek gerektiği değerlendirilebilir. Özellikle Divanü Lûgati’t-Türk’ün “Araplara Türkçe öğretmek” gibi bir yazılma gerekçesi ancak görünür bir ifadedir. Eserin asıl yazılma gerekçesi, dillerini koruyacakları yerde, onu önemsemeyen hatta terk etmekte olan Türk insanı ve aydınlarına karşı dilin gücünü ve yeterliliğini kanıtlama ve mükemmel örneklerle gösterme çabasıdır. Dil ve kültür birbirinin olmazsa olmaz mütemmim cüz’üdür. Biri olmadan diğersinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Ten ile can, etle kemik, maddeyle mana, etle tırnak hep bu anlamda ayrılmaz birlikteliğin söylemleri olarak günümüze kadar söylenegelmiştir.

İfade gücü olarak Türkçenin yeterliliğini şiir parçalarının tanıklığıyla ortaya koyan Kaşgarlı bunu yaparken örneklerini başka hiçbir yerde bulamayacağımız sözlü edebiyatımızın yazıya geçmiş ilk örneklerini de kaybolmaktan kurtarmış, bunların bize kadar ulaşmasını sağlamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un. XI. yüzyıl Türk dünyasına yayılmış bütün Türk boylarının yaşadıkları bölgelerde oturdukları büyüklü küçüklü yerleşim merkezlerinden buraları bizzat dolaşarak malzeme toplamış olması; Karahanlı yazı dilindeki sözleri verirken, onları öteki Türk lehçe ve ağızlarından topladığı örneklerle karşılaştırması, gerekli yerlerde bunlar için ses bilgisi ve gramer açıklamaları yapmış olması, onun eserini, modern dilcilik anlayışına uygun olarak hazırlanmış ansiklopedik bir sözlük; geniş çapta karşılaştırmalı bir gramer durumuna getirmiştir. Elimizde, Türkçenin eski devirlerini ele alan bu vasıfta, bu genişlik ve derinlikte başka bir eser bulunmadığından, Divanü Lûgati’t-Türk, Türk lehçe ve ağızları için değer biçilmez bir kaynak durumuna girmiştir. Bunun dışında, Kaşgarlı Mahmud ele aldığı Türk boy ve kavimlerinin oturdukları yerleri uzun uzun anlatmış ve kullandıkları alfabe sistemlerinden, dillerindeki ses ve yapı ayrıntılarından, boy teşkilatlarından söz etmiş; onların etnografyalarından tutunuz da inançlarına, gelenek ve göreneklerine, edebiyat ve folkloruna varıncaya kadar ayrıntılı bilgiler vermiş, bu bilgileri gerektiğinde hadisler, atasözleri, şiir parçaları ve dörtlükler gibi canlı örnekler sıralayarak açıklamaya çalışmıştır. İlk Türk dünya haritası ve en eski Türk savları (atasözleri) onun kitabında yer almıştır” (Korkmaz, 1995: 629). Bütün bu özellikleriyle eser bir sözlük işlevinden çok Türk edebiyatının temel başvuru ve kaynak kitabı olarak Edebiyat tarihimizin başucu eserlerinden biri olmuştur. Nazım şekilleri ve türleri hakkında verilen bilgilerle bunlara tanıklık eden orijinal örneklerin konu çeşitliliği ile verilmesi birlikte ele alınıp değerlendirildiğinde Divanü Lûgati’t-Türk aynı zamanda bir tür antoloji ve el kitabı olarak da kabul edilebilir (Tekin, 1989: V).

Kaşgarlı Mahmud toplumsal hayatın dili üzerinde dururken, Yusuf Has Hacib de aynı milli bünyenin toplumsal hayatında görülen olumsuz değişmelerden hareketle, ileriye dönük bu olumsuzluklardan duyduğu endişelerle eserini vermiştir. Kutadgu Bilig’de toplumsal hayatı ideal seviyeye çıkarmaya yönelik, “uyulursa” mutluluğa ulaştıracak bilgiler, canlı bir üslup ve her düzeyde insanın rahatlıkla anlayabileceği sade Türkçe ile ve tiyatral bir yöntem kullanılarak ele alınmıştır. Soyut kavramlar teşhis edilmiş, soyut düşünceler somutlaştırılmış ve böylece teşhis, teşbih ve mecazlarla toplumun kolay anlaması sağlanmıştır.

Yusuf Has Hacib, idealize ettiği hayatın temel unsuru olan insanı, her tür bilgiye sahip, sanatı, sanatkârı seven, sosyal ve fen bilimlerini öğrendiği gibi, yaşanan çağda geçerli olan diğer bilgilerden de haberdar olmasının yanı sıra o devir toplumsal hayatında önemli olan avcılık, ok atmak, ata binmek ve satranç gibi zihin ve av sporlarının önemi üzerinde durulmuştur. Yusuf Has Hacib, bütün bunların fazilet ve maharetleri üzerine eğilerek nasıl yapılacakları konusunda da önerilerde bulunmuştur. Eserinde milli ruhu işlemiş olan Yusuf Has Hacib, devrinin çok yönlü bir bilgini ve düşündürüdür. Çağında geçerli olan bütün bilgilere vakıftır (Arat, 1979: 24).

Problem Cümlesi:

İslam tesirinde gelişen Türk dili ve edebiyatının aynı devirde yazılmış ilk örnek eserleri olan Divanü Lûgati’t-Türk ve Kutadgu Bilig birbirlerinden etkilenmiş midir? Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib Türk dili ve kültürünü nasıl ele almışlardır? İdeal toplum için nasıl bir insan tasavvur etmişlerdir?

Yöntem:

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım & Şimşek, 2018: 189).

Çalışmanın evren ve örneklemine ise Kutadgu Bilig ve Divanü Lûgati’t-Türk adlı yazma eserler oluşturmuştur.

Bulgu ve Yorumlar:

Kutadgu Bilig’de bilginin “engin bir deniz” olduğu anlayışıyla, bilginin sınırlarının çizilmediği ve “yaşam boyu öğrenme” anlayış ve yaklaşımı; bugün modern toplumların da benimsedikleri eğitim anlayışı yanında İslam dininin beşikten mezara kadar öğrenme anlayışıyla da örtüşmektedir.

Felsefî bir yaklaşımla Yusuf Has Hacib’i ve eserini ele alan uzmanlar, ondaki düşüncenin orijini olarak İbn-i Sina vasıtasıyla “Aristo Felsefesi”ne dayandığını kabul etmektedirler (Köprülü, 1980: 168). Eserde İbn-i Sina ve Yusuf Has Hacib yakınlığını düşündürecek oldukça fazla benzerlik vardır. Esere hâkim olan temel düşünce ve aynı düşüncenin akılcı işleniş biçimi bu benzerliklerdendir.

Yusuf Has Hacib, insanı diğer yaratıklardan ayıran yegâne özelliğin “bilgi” olduğundan bahisle, insanı her konuda eğitip yetiştirmek, onu olgunluğa erdirmek için ihtiyaç duyulan bilgileri topluma vermenin gereğine inanmıştır.

Her milletin her medeniyetin kendine has bir “bilgi teorisi” vardır. Türklerin de kendilerine özgü, kökleri derinlerde bulunan bilgi teorileri vardır. Türk medeniyetinde bilginler her zaman önemli şahsiyetler olup devlette olduğu kadar, halkın arasında da bulunurlardı. Yaşadıkları ortama göre bunlar “devlet bilgisi” veya “halk bilgisi” olarak tanınırdı. Bu bağlamda devlet bilgisi anlayışının adı bilinen ilk örneklerinden biri olarak “Vezir Tonyukuk” u hatırlayabiliriz. Bu bağlamda Yusuf Has Hacib’e yaşadığı çevre sahip olduğu bilgisiyle, devlet bilgisidir demek mümkündür. Halk bilgisine en güzel örnek olarak da; Dede Korkud gösterilebilir. Ancak, gerek Dede Korkud kitabı, gerekse Kutadgu Bilig, ele aldıkları konular itibariyle birbirlerine benzerler. Aynı kültürün içinde olgunlaşan bu eserlerin birbirlerine benzemeleri de gayet tabiidir.

Türkler bilgi ve bilgeye verdikleri değerle güçlü bir millet ve kalıcı bir devlet yapısı kurmuşlardır. Bu geleneğin zaafa uğradığı dönemlerde ise cemiyet yapısı ile idarî otoritenin çökmeye başladığı görülmüştür. Osmanlıların yükselmesinde bilginlerin; çöküşünde ise (beşik uleması taifesi, 7-8 Hasan Paşa vb.) sözde bilginlerin çoğalmasının rolü de inkâr edilemez bir gerçektir.

Yusuf Has Hacib’e göre millet yapısını oluşturan temel ailedir. Millî ve kültürel değerler aile içerisinde filizlenir yaşar ve barınır. Yaşatılan kültürel değerler, millî benliğin diri kalmasına yardım eder. Aileler kültürel ve millî değerlere sahip oldukça cemiyet yapısı bir bütünlük arz eder. Bunu gören ve bilen Yusuf Has Hacib, aile yapısının muhafazasını, cemiyet yapısının bozulmasını önleyeceği düşüncesiyle böyle bir eser yazmayı lüzumlu görmüştür diyebiliriz. Türk tarih ve kültüründe cemiyet düzeninden sorumlu olan hakan dır, yöneticidir. Kutadgu Bilig’de özellikleri sayılan hakan, “filozof hakan” tipidir. Yusuf Has Hacib, bu düşüncesiyle Eflâton ve Konfüçyüs’e yaklaşır.

Türklerin İslamiyeti kabulleriyle beraber eskiden beri sahip oldukları ve değer verdikleri düşüncelerin bir kısmı İslâmın görüşleriyle bir uyuşma ve kaynaşma şeklinde değişmeye başlar. Halk yaşayışında görülen bu doğal etkileşimin yanında, İslâm düşüncesi ile Türk kültür ve düşüncesini kaynaştırma çabası gösteren isimler de olmuştur. Küfeli Kîndî, Farâbî ve İbn-i Sina bunlara örnek olarak sayılabilir. Türklerin İslâmîyeti kabulleriyle, kültürel hayatta meydana gelmeye başlayan değişmeler, devletin yapısında da görülmeye başlar. Bu durum Yusuf Has Hacib’den daha önce, Farâbî ile İbn-i Sina’nın dikkatini çekerek, onları İslâm ve Batı düşüncelerini senteze sevk eder.

Kutadgu Bilig’de İslâm düşüncesi yanında, Eflâton ve Aristo’nun da görüşlerinden yararlanılmıştır. İslâm düşüncesi yanında, görüşlerinden faydalanılan Eflâton ve Aristo, eserlerinde ele aldıkları ideal toplumun düzenini de ortaya koyuyorlardı. Eflâton idealize “devlet”in özelliklerini sıralarken; “Erdem”in “Bilgi” ile alakasını açıklayıp rûhun dört erdemi olarak: “bilgelik”, “adalet”, “gözüpeklik” ve “hoşgörü”yü sayar. Aristo ise, aklı öne çıkarıp insanın en büyük kabiliyeti olarak aklı kabul eder. İdeal devletin karakteris-

tiğini “adalet” ve “erdem” olarak verirken önce yasaların gücü üzerinde durarak; ideal devletin politikası hakkında pratik bilgiler verir, yasaların gücü üzerinde durur.

Batı’da Eflâtun ve Aristo’nun eserlerinde işledikleri bu düşünceler, Doğu’daki Müslüman düşünürleri de bu yöne sevk etmiştir. Farâbî, İslâmın görüşleri yanında, akılcı bir yolla, batı düşüncelerini buluşturur. (Akılın anlamı= Ma’âniü’l- akıl) Eflâtun ve Aristo’nun görüşlerini karşılaştırarak birleştiren (Kitâbü’l-Cem Beyne Râ’yâye’l- Hakîmeyn İflâtünü’l-İlâhi ve Aristotakis) eserler yazar.

Farâbî devlet ve ideal millet anlayışının temelinde bilgiyi düşünmüştür. Milletten sorumlu olan hükümdarın en önemli özelliğinin bilgelik olması gerektiğine inanır. Devlet ve milletten sorumlu olan yöneticilerin, bilgin, iyi, adil ve merhametli kişiler olursa, halkı doğru yola sevk edip, devlet ve milleti her bakımdan yükseltebileceklerine inanır. Kutadgu Bilig’de de aynı düşünce açıktır. Eserin muhatabı öncelikle, toplumdan sorumlu olan; “yöneten” kişidir. Eserin bu özelliği onu okuyan her milletin, kendince esere başka başka adlar vermelerine sebep olmuştur. Kutadgu Bilig’i, Çinliler: “Edebü’l Mülûk, Maçinliler: “Âyînü’l Memleke”, Doğulular: “Zînetü’l Ümerâ”, İranlılar: “Şehnâme-i Türkî” olarak adlandırmışlardır (Caferoğlu, 1974: 50).

Aralarında çeşitli konularda, görüş ayrılıkları olmasına rağmen, ister Doğulu, ister Batılı olsun, bütün filozofların aynı görüşte oldukları bir husus vardır ki; o da “bilgi”dir. Eflâtun, Aristo, Farâbî, İbn-i Sînâ ve Konfüçyüs’ün bilgi ile ilgili düşüncelerinden oluşan ortak görüş, Yusuf Has Hacib tarafından insanlara yaşarken bu dünyada; öldükten sonra da ötede, mutlu olmalarını sağlayacak bilgiler olarak Kutadgu Bilig’de insanlara sunulmuştur.

Bostancı-zâde Yahya Efendi’ye göre, en yüksek rütbe bilimdir. Bilim rütbesi padişahlıktan üstündür. Buna göre İslâmın okumayla ilgili ilk emri padişahlar, yöneticiler için herkesten daha önemlidir (Dilaçar, 1988: s. 28).

Günümüzde de bilginin önemi çok açık ve tartışmasız bir gerçektir. Günümüzde bilginin önemini kavrayan ülkeler, bilgi toplumu olma yolunda yarışa girmişler çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkma yarışına girmişlerdir.

Bir devlet adamı ve düşünür olarak Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig’i yazarken muhtelif düşünür ve Türk kültüründen derlediği bilgileri, toplumun yararlanabileceği şekilde ele almış ve didaktik olarak onlara sunmuştur. Felsefî, sosyal, siyasal ve devrinin edebî zevkine uygun olarak Kutadgu Bilig’i, “bilgi”yi halkta davranışa dönüştürmek için teori-den pratiğe geçirme çabasının, böylece bilgiyi davranışta somutlaştırmış “ideal toplum”a varma düşüncesinin bir ürünü olarak görmek de mümkündür.

Türkler çağlar boyu bilgiye büyük önem vermişlerdir. Bunun ifadesi olarak Türk edebiyatı bilginin önemini vurgulayan sözlerle doludur. Şüphesiz Kutadgu Bilig bu sözlerin en yoğun bulunduğu bir eserdir. Halka ve gelecek nesillere kalıcı, lüzumlu ve her dem taze sözler bırakmak isteyen Hacib, (Arat, 1979; bkz. Kaçalin, 2018),

“tilekim söz erdi ay bilge büğü

kédin keldeçike özüm sözlegü” (Arat, 1979: 36)

Eserin mükemmel olmaması durumunda ömürsüz olacağı ve uğrayacağı eleştirilerden de çekinmiştir (Arat, 1985). Bu endişeyle eserinin kusursuz olması için daha titiz davrandığı açıktır. Benzer endişelerle eser yazmaktan çekinenlere cesaret olmak üzere, şu savunmayı yapar:

“bu yalñuk atı boldı yalñluk için
bu yalñluk uruldu bu yalñuk” (Arat, 1979:36)

“Türkçede insana karşılık (yalnguk); hata karşılığı olarak da (yangluk) kelimeleri kullanılır ki, kelimelerdeki bu benzerlik tesâdüfî değildir. Daha açık bir ifadeyle “yanılmak (yangluk) insan (yalnguk) için yaratıldı” (Arat, 1985) diyerek insanları yapacakları yararlı işlerde yüreklendirmeye çalışır. Bu konuda ısrar eder:

“yañılmaz kişi kim ayu bér maña
yañılmış tümen miñ ayayın saña” (Arat, 1979: 36)

“Sen bana yanılmayan bir kimse söyleyebilir misin? Ben sana yanılan binlerce insan göstereyim. (Arat, 1985).

Yusuf Has Hacib’e göre: Bilgili insanlar; içinde yaşadıkları toplumu analiz edecek olurlarsa, toplumda bilgisiz ve anlayışsızların fazla olduğunu görürler. Toplumda daha acı bir tablo da, bilgisizlerin bilgili insanlarla çatışma halinde olmasıdır. Toplumlar hiçbir zaman her yönüyle eşit insanlardan oluşmamıştır. İnsanlar arasındaki en büyük fark bilgiden kaynaklanır. Çünkü insanların doğuştan getirmediği, parayla alamadığı en büyük meziyet; çalışma ve sabır neticesi elde edilen bilgidir. Bilgisiz kişilerin maddi veya manevi konularda takdir gücünün olmayışı sebebiyle, söz’ün de anlam ve değerini bilmezler. Bunun için sözün muhâtabı yine bilgili kimselerdir.

Eser vermenin, söz söylemenin zorluk ya da kolaylığı, söylenen, hitap edilen kişinin bilgi seviyesiyle yakinen alakalıdır. Yusuf Has Hacib bilgisizi bir muhatap olarak almaz, onu nasihate değer bulmaz (Arat, 1985).

“bilgisiz bile hîç sözüm yok menin
ay bilge özüm uş tapuğçı senin” (Arat, 1979: 37)

Bunun yanında bilgili insanı, anlayışlı, yanılanı ve şaşıranı düzeltip rahatlatan bir kişi olarak değerlendirir (Arat, 1985).

“sözüg sözledeçi azar hem yazar
ukuşluğ eşitse oñarur tüzer” (Arat, 1979: 37)

Yusuf Has Hacib’e göre insanlar çevrelerindeki itibarî değerlerini çok defa konuşmalarıyla kazanırlar. Herkesin sahip olmak istediği bu hazineye ancak zorluklara sabredip çalışanlar sahip olmuşlardır. Bilgi kolay elde edilemez. O dibi olmayan gönül denizinin dibinde yatan İnci’ye benzer, ne var ki su yüzüne çıkarılmayan, denizin dibinde duran incinin oradaki çakıl taşından farkı yoktur. Asıl fark denizden çıkarılınca başlar, diyerek, kıymetli şeylerin bahasınının, elde etmedeki zorlukla ilgisini göstermiş olur (Arat, 1985).

“kişi könlü tüpsüz teñiz teg-turur
bilig yinçü sanı tüpinde yatur” (Arat, 1979: 37)

“teñizdin çıkarmasa yinçü kişi
kerek yinçü bolsun kerek say taş” (Arat, 1979: 37)

“yağız yér katındaki altun taş ol
kalı çıksa begler başında tuş ol” (Arat, 1979: 37)

İnsanlar, çalışarak elde ettikleri bilgi hazînesinden yine insanlara dil yoluyla ikramda bulunurlar. Bazı insanlar ikramlarında cömert olurlarken, bazı insanlar da daha sıkı hatta cimri olarak bilgilerini ortaya dökmezler, kimseyle paylaşmazlar.

Bilgiyi izah için insanların yakın çevrelerinde her an karşılaştıkları nesne ve olaylara dikkat çeken Yusuf Has Hacib, bilgiyi insanların çok sevdikleri güzel kokuya benzetir: “Misk ve bilgi birbirine benzer, insan bunları yanında gizli tutamaz. Miski gizlersen kokusundan belli olur, bilgiyi saklasan dili ayarlamasından belli olur (Arat, 1985).

“yıparlı biligli teñi bir yañı
tutup kizlese bolmaz özde öñi”

“yıpar kizlese sen yıldı belgürer
bilig kizlese sen tilig ülgüler” (Arat, 1979: 46)

Diyerek insanlara bilgiliyi tanımının sırrını söyler. Yusuf Has Hacib bu bağlamda bir atasözünü hatırlatır; Aklın süsü: dil; dilin süsü: söz; insanın süsü: yüz; yüzün süsü: göz'dür (Arat, 1985).

“mesel keldi türkçe muñar meñzetür
anı sözledim men munu yañzatur”

“ukuş körki til ol bu til körki söz
kişi körki yüz ol bu yüz körki köz”

“tili birle yañnuk sözi sözlenür
sözi yakşı bolsa yüzi suwlanur” (Arat, 1979: 42)

Akıl ile bilgi arasındaki münasebete de değinen Hacib, yakın gibi görünen ve o devir insanı için ayırt edilmesi zor olan bu iki kavramı, onların anlayabilecekleri basit ve sade bir şekilde izah eder: “Akıl; karanlık gecede bir meşale gibidir. Bilgi; seni aydınlatan bir ışıktır. İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür” (Arat, 1979: 288-289).

“ukuş ol yula teg karañku tüni
bilig ol yarukluk yaruttı séni”

“ukuşun ağar ol biligin bedür
bu iki bile er ağırlık körür” (Arat, 1979: 44)

Yusuf Has Hacib insanların dikkatini çocuğun gelişmesine çeker. “Küçük çocuğa ibretle bak, akıl ona ulaşacaktır, fakat yaşı gelmedikçe kalemler kendiliğinden yürümez. Akıllı insan da yaşlanınca bunar, akıl gittiği için kalem de susar” (Arat, 1985).

“kiçiğ oğlanığ kör ukuşka ulam
yaşı yetmeginçe yorımaz kılâm”

“ukuşluğ kişi kör karısa munar
ukuş kitti tęp hem kalem me tınar” (Arat, 1979: 44)

Toplum içindeki insanların sorumluluklarının da akıllarıyla alâkalı olduğunu söyleyen Hacib, delilerin ve çocukların adalet sisteminde ceza görmelerini de akıllarıyla ilgili bir durum olarak izah eder (Arat, 1985).

“kalı télve ursa kör ölse kişi
ölüm yok añar hem birilmez şişi”

“negülük tése sen ukuşsuz-turur
ukuşsuz kişiler ülüsüz-turur” (Arat, 1979: 45)

Akıl ve bilgi, insanın sahip olduğu en büyük nimettir, diyen Hacib, bu nimetlere sahip olanların bunu az ve küçük görmemelerini ister. Toplumların bilgiye verdikleri değer, bilgine verdikleri değerle ölçülebileceğine inanır.

Kutadgu Bilig’de bilgi ve bilgili insan için en büyük düşmanın hiddeti olduğunu söyler. Bilginin öfkesi dışında kendisine bir düşman aramasına gerek yoktur (Arat, 1985).

“buşaklık bile erke öwke yawuz
bu iki bile tutçı emger et öz”

“buşı bolsa yalñuk biligsiz bolur
kalı öwke kelse ukuşsuz kılur”

“buşılık yawuz erke éltür bilig
otunluk kılur buşsa kıkı silig” (Arat, 1979: 48)

İnsanların felâketlerine genellikle, zamanında önemsiz kabul ettikleri şeylerin sebep olduğunu söyler. Yusuf Has Hacib: “Şu dört şeyin azını az görme: Ateşin azını önemsiz sayma, Düşmanın azını, küçüğünü, önemsiz görme, Hastalığın azını önemsiz sayma, Bilginin azını da değersiz sayma” (Arat, 1979).

“bu tört neñ azın azka tutma negü
bügü sözlemiş söz eşitgü ögü”

“bu törtte biri ot birisi yağı
üçünçi ig ol kör tiriglik ağı”

“basası bilig ol bularda biri
bu dört neñ uçuz tutma yüksek töri” (Arat, 1979: 46)

diyerek insanları zamanında uyanık olmaya ve tedbir almaya teşvik eder. XI. yüzyılda yapılan uyarıların, XXI. yüzyıla girerken aynı önem ve değerini muhafaza etmesi Kutadgu Bilig’in de önem ve değerini arttıran hususlardandır.

Yusuf Has Hacib, bilgili insanın, konuşarak etrafına iyilik etmesini ister. Ona göre yeryüzünde iki insan konuşmaz: bunlardan biri bilgisiz, diğeri de dilsizdir. Dilsizin dili konuşmazken, bilgisizin dili sözünü ayarlayamaz, bu sebeple bilgisizin dili konuşmadıkça iyidir (Arat, 1985).

“meger iki törlüg kişi ol bilin
birisi biligsiz birisi ağın

“ağın kendü berklig tili sözlemez
biligsiz tili ol sözün kızlemez”

“biligsiz tili tutçı berklig kerek
biliglig kişi tilke erklig kerek” (Arat, 1979: 114)

Bilgisizin gönlü kumsal gibidir, bir şey üretmez, nehir aksa dolmaz (Arat, 1985).

“biligsiz kişi köñli kum teg-turur
ögüz kirse tolma ap ot yem önür” (Arat, 1979: 115)

Bilginlerin sözü toprak için yağmur gibidir, bilginler nereye giderlerse orası için niyet olurlar (Arat, 1985).

“biliglig sözi yérke suw teg-turur
akıtısa suwuğ yérde ni‘met önür” (Arat, 1979: 114)

Yusuf Has Hacib bilginin iyisini tanımlarken de: Boğazına ve diline hâkim olan insan olarak tanıtır (Arat, 1985).

“bilig belgüsi kör iki neñ-turur
bu iki bile er kızıl eñ urur”

“biri til-turur kör birisi boğuz
bu iki basa tutsa aşğı ögüz”

“biliglig boğuz tilke erklig kerek
boğuz til küdezen biliglig kerek” (Arat, 1979: 116)

Yusuf Has Hacib’e göre her ne kadar konuşma bir önem taşıyorsa da, çok konuşma insanı âlim yapmaz. İnsan dilsiz de olsa bilgili olabilir; fakat sağır olursa, dinleme kabiliyeti yoksa bilgiyi elde edemez (Arat, 1985).

“üküş tınlağı söz birer sözlegü
maña mundağ aydı biliglig büğü”

“üküş sözleyü bilge bolmaz kişi
üküş eştü bilge bulur tör başı”

“ağın bolsa yalñuk bilir hem bilig
tuñu bolsa tegmez biligke elig” (Arat, 1979: 119)

Tanrı'nın insanlara en büyük lütuflarından biri de konuşmadır. Her nimet gibi, bunun da kıymeti bilinmelidir. Nasıl bir şeyin Luzumsuzca, gereğinden fazla kullanılması israf oluyorsa, sözün de fazlası kişiyi geveze ve itibarsız yapan bir sıfattır (Arat, 1985).

“tilin sözlemese ağın tér kişi
üküş sözlese atı yañşak başı”

“kişide uçuzı kişi yañşakı
kişide ağırı kişi ol akı” (Arat, 1979: 120)

Yusuf Has Hacib, bilgilenmeyi bir eğitim süreci olarak düşünür: “İnsan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir (Arat, 1985).

“biligsiz tuğar ol turu öğrenür
bilig bilse ötrü kamuğ iş unar”

“anadın toğuşlı biligsiz tuğar
bilig öğrenür ötrü törke ağar” (Arat, 1979: 185)

Yani hayat boyunca, her yerde, her sebeple eğitim ve öğrenme devam eder. Akıl insanda doğuştan bulunur. Ancak bilgi, kişi çabasını gerektiren eğitimle gelişir. Toplumda sorumluluk ve yetkisi fazla olanların eğitimi daha da önemlidir. Toplumun huzur ve güveni bu şekilde yetişmiş bilgili kişiler yönetiminde sürekli olabilir (Arat, 1985).

“biligsizke devlet kelür erse kut
bodun barça buzlor bolur élke yut”

“ukuşuğka tegse adın begliki
ilin inçke tegrür bu bir sözke büt” (Arat, 1979: 195)

Eski Türk hakanlarının temelde iki özelliği olmuştur. Bunlardan biri “alp”lik, diğeri “bilge”liktir.

Türkler, bilgiyi cemiyetin her ferdi için gerekli görürken, onu çeşitli kategorilerde değerlendirmiştir. Bilginlerin bilgisi, görerek öğrenilen bilgi, sorup danışılarak öğrenilen bilgi, öğüt ile elde edilen bilgi, duyarak, kulaktan dolma bilgi bunlardandır.

İnsan varlığını beden ve ruh olarak birbirini tamamlayan iki temel yapı olarak kabul eden Hacib, Vücutun nasibi ağızdan, ruhun nasibi güzel söz olup kulaktan girer (Arat, 1985).

“et öz ülgü barça boğuzdın kirür
bu cân ülgü çın söz kulaktın kirür” (Arat, 1979: 116)

diyerek iki beslenme biçiminin dengesine dikkat çeker. İnsanlar söz ve yiyecek konusunda hırslı olmamalıdır. Lüzumsuz söz faydasız, bir ihtiyacı karşılayan az söz de, kişiyi yücelten, faydalı sözdür. (Arat, 1985).

“bu ay toldı aydı üküş söz ol ol
ayıtmadı sözlep irikse köñül”

“bu az söz ol ol kim ayıtmışka öz
cevâb bérse sözke yanut kılsa söz” (Arat, 1979: 118)

Konuşana en büyük tavsiyesi şudur: “Çok dinle fakat az konuş; sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle” (Arat, 1985).

“üküş söz eşitgil telim sözleme
ukuş birle sözle bilig birle tüz” (Arat, 1979: 118)

Sonuç ve Öneriler:

Araştırmaya konu olan iki eser ve iki müellif Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib hemen aynı devirde yaşamışlardır. Birbirlerinden habersizce toplumda aynı problemleri görüp yaşamışlar, gördükleri sorunlara birer bilge mütefekkir olarak kendilerince çözüm ve önerilerde bulunmuşlardır. Eserlerin muhtevasını içinde yaşadıkları toplumun kültürel zenginliğinden alan, ruhlarını aynı kaynaklardan besleyen, aynı toplumun dil ve kültür malzemesini kullanan bu iki büyük insan, fevkalâde bir uygunlukla tekrara düşmek bir tarafa, birbirlerini tamamlayarak, Türk dili ve kültürünü ölümsüzleştiren eserlerini milletlerine hediye etmişlerdir. Eserlerin önemi sadece dünün dil ve kültürünü yansıtmış olmalarından değil, aynı zamanda nesillerini ileriye dönük ilelebet pâyidar kılacak ideal bir toplumun, bir milletin temel varlığını oluşturacak bilgili, erdemli ve kişilikli insanlar yetiştirmek gerektiğini söyleyen, bunun nasıl olacağını yol ve yöntemini göstermiş olmalarındandır.

Kaşgarlı Mahmud, eserinde giderek ihmal edilen, adeta terk edilen Türk dilini, Türkçenin ifade gücünü halkın arasında yaşayan canlı örneklerden derlediği her türden manzumelerle meydana getirirken, Yusuf Has Hacib ise Türkleri diğer milletlerden ayıran öz kültür ve erdemlerin giderek zayıflamasını ele almıştır. Kısacası: İki müellif ebed müddet bir milletin temel varlığı olarak düşündükleri insan modelini belirgin biçimde ortaya koymuşlardır. Divanü Lügatî’t-Türk bu ideal insanın dil bilinci kazanması, diline sahip çıkması için Türk dili ve edebiyatının yeterli ve çeşitliliği üzerinde durmuş, bunu halkın

arasından derlediği sözlü kültürel malzemeyle vermiştir. Eser bu yaklaşımıyla kültürün söz varlığının da kaybolmasının önüne geçmiştir. Buna mukabil Yusuf Has Hacib de aynı milletin kendine özgü kültürü ve yaşayışı üzerinde durmuş, her yaştan insanı buldukları yerde eğitmeyi amaç edinmiştir. Her iki eser bu özellikleriyle sözlü kültür arkeolojisinin iki temel taşı olma özelliğine sahip olmuşlardır. İslâm kültürü içinde yer alan kendilerine yer bulan Arapça ve Farsça ile karşılaştırıldığında, Türkçenin anlatım gücü bu dillerden geride değildir. Kurmaca ve soyut konuların işlendiği Kutadgu Bilig Türkçenin edebî bir dil olarak gücünü göstermektedir. Dil verimleri bir milletin en büyük kültürel zenginliğidir. Tarihte milletler zaman zaman değişik dönemler geçirirler. Günümüzde Türk dili ve kültürünün durumu, eserlerin yazılma ihtiyacı duyulduğu dönemden daha iyi durumda değildir. Bugün Türk dil ve kültürünün şaheserlerinden yeterince yararlandığımızı söylemek güçtür. Her seviyeden eğitim kurumlarımızda bu tür eserlerden yararlanmanın yol ve yöntemlerini geliştirerek; iki müellifin hayal ettikleri insan modelini: Dil bilinci kazanmış ve kültürel değerlerini bilen, benimseyen ve geliştiren nesiller yetiştirebiliriz.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*, (2. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1985). *Kutadgu Bilig II Çeviri*, (3. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Caferoğlu, A. (1974). *Türk dili tarihi, C.II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Dilaçar, A. (1988). *Kutadgu Bilig incelemesi*, (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Genç, İ. (2008). *Eski Türk edebiyatı tarihi giriş*, (3. Baskı), İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- Kaçalın, M. (2018). *Kutadgu Bilig (metin)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Kültür Eserleri, www.kulturturizm.gov.tr, adresinden 08.01.2019 tarihinde alıntılanmıştır.
- Komasyon. (2002). Kutadgu Bilig (derleme telif), *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.26 s.478-480) içinde, (1. Baskı), Ankara: TDV Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, (C.1, s. 256) içinde, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk edebiyatı tarihi*, (2. Baskı), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk şiiri "Dîvân-ı Lugati't-Türk'teki Manzum Parçalar"*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım A. & Şimşek H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (11. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.